

4. Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер: уәждеме және аталым. – Алматы, 2001. – 183 б.
5. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің Совет дәуірінде дамуы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 195б.
6. Рысбергенов Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. Филол. ғыл. докт. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2010. – 255б.

7. Арысбаев А. Қазақ топонимдерінің кумулятивтік қызметі. Филол. ғыл. канд. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2005. – 111б.
8. Керімбаев А.Е. Названия сакральных географических объектов // Тілтаным, 2003. №4. стр. 89-91.
9. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2003.

С. Қ. Суатай

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФУЗИЯ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ ЖАЙЫНДА

Қазіргі күні тілдердің грамматикалық құрылысына, әсіресе агглютинацияға соғатын жағдайларда көнерген, көбіне қате көзқарастар түпкілікті ұстанымға айналмауы басты мәселе саналуы керек. Агглютинация мәселесі оның синхронды қалпы О.П.Суниктің пайымдауынша, бірқатар дәстүрлі түсінік пен олардың анықтамаларын байыппен қайта қарау арқылы шешілуі тиіс. Жаңа ұғым – түсінік пен олардың анықтамаларын, сипаттамаларын қалыптастыру қазіргі ғылыми әдіс-тәсілдер тұрғысында терең талданған тілдік деректер негізінде жүзеге аспақ [1,10]. Б.Сағындықұлы «жалын» сөзінің бойындағы өзгерісті үнемдеу заңдылығын жүзеге асыратын құбылыстардан іздейді, яғни «Қазіргі түркі тілдерінде сөз ортасында, сөз аяғында дыбыстардың түсіп қалуы көбірек байқалса, аса ежелгі дәуірде, керісінше, сөз басында үнемделу едәуір шамада болғандығы аңғарылады [2,80], дейді. Ғалымның ойына қарағанда, «жалын» сөзінің фонетикалық, семантикалық өзгерістері сөз басындағы «ж» дыбысының элизияға ұшырауынан ұштасып жатыр. *Жалын* – «жанған оттың лапылы, ыстық қызуы», *жалау*, *жалаула* осы түбірден тарайды. «Ж» дыбысы түсіп қалған *алау* – «лаулап жанған от», *алас* – «отқа табынумен шыққан от деген ұғымның атауы», *аласта* – «ауруды отпен ұшықтап емдеу», *аласұр* – «жанталасып қиналу, арпалысу», *ал* – «қызыл, ашық қызыл», *ал қызыл* – «ашық қызыл түс». Осыдан «Бөлініп алынған лексика-семантикалық топтың ортақ түбірі *жал* түрінде қалпына келетіндігі, мұның өзі «оттың жалыны» деген ұғымды білдіретіндігі аса зер сала қарағанда аңғарылады. Бұл – *алау*, *алас*, *ал* сөздерінен «ж» дыбысы элизияға ұшырап түсіп қалған деген сөз» [2,80], деп түйіндейді.

...Түнгі дала ұйқыдан шошып оянғандай.
Болат мұнарға сел арасынан қорғасын бытырадай сырт-сырт соққан әлденелер жылт-жылт ұшқын шашыратқандай еді, ізінше моторлы будка жақтан қып-қызыл *от* жарқылдап, күп-күрең *жалын* сүйреңдей бастады.

Оқ тіліде, *от* тілі де шолақ. Күрең *жалын* қас пен көздің арасында тұтаса *алаулап*, мұнараға бір-ақ лап берді. *Өрт* түрі әрі жан шошырлық қатерлі, әрі ертегідей гажайып сұлу. Сүйреңдеген *ал қызыл жалын* арасында тулап аққан қара көк толқын бар. *Өрт* әлі *алаулап* жатыр. Қабен, Жанар, Азамат – бәрі соған, *ал қызыл жалынға* қарады. Қабен аспан мен жердің арасын тұтастыра *лаулаған* күрең *жалынға* құмарта көз тікті (З.Қабдолов «Жалын»). Бұл үзіндіден «жалын» ұғымына қатысты басқа да сөздерді көреміз. Синхронды жағдайда жалау – қалыпты түсті матадан істеліп, сап бекітілген ту [ҚТТС, 1978, 3-т,564б] мағынасын білдіреді де, одан *жалаулы*, *жалаудай*, *жалаула*, *жалаулат* т.б. сөздер туындайды. Б.Сағындықұлы *жалау* сөзінің пайда болу ізін ежелгі дәуірдегі адамдардың өмір сүру жағдайындағы салтынан таратады. Олар түнгі жорықтарда бірін-бірі көру үшін от жағып жүретін болған. Ағаш сапқа байланған мата жалау сол от жалаудың символы болуы мүмкін, *жалау* (*ту*) ұғымды емес, дыбыстық құрамды сақтап қалған, сөздің толық формасы *жалау*, алайда ол оттың атауы емес, лапылдап тұрған бөлігі – алаудың аты деп есептейді. Бұдан әрі Б.Сағындықұлы оттың ескі атауы – «та(м)», «от» сөзі де, «жалын» сөзі де «та(м)» формасынан туындаған деп түсіндіреді [2,80].

Тамызық – қазіргі күні «от тұтататын кепкен, қураған отын» (ҚТТС,8,179,180) мағы-

насында, түбірі – *тамыз* саналады, бұл түбір етістік ретінде оның грамматикалық категорияларымен, етіс жұрнақтарымен түрленіп жұмсалады. Ал *тамызық* зат есімінен тағы *тамызықта*, *тамызықтық* сөздері туындайды. Б.Сағындықұлы мұндағы –*ық* жұрнағын көне – *уғ/уқ* тұлғасының қысандаған формасы санайды. Алғашқыда «тамызық отын» тіркесі түрінде жұмсалып, кейін конверсияланып, зат есімге айналған. «Тұтандыру, жандыру» семантикасы – *ыз* жұрнағында, оны көне жазбалардағы *тамдур* (зажигать, разжигать) (ДТС,530) етістігі арқылы анықтауға болады деп есептейді. Б.Сағындықұлының пайымдауынша, «аса ежелгі –*ур*~*урз* семантикаға бай, –*ыз* және –*ур* – осы *урз* формасының варианттары. Бұлар «тұтану, жандыру» мағынасын бере алады. Сонда «от» ұғымы «там» түбірінде болып шығады» [2,150] да, *тамға* сөзінің ариесемасында «күйдіру, шығғыру» әрекетінің ізі тұрады.

«Көне түркі сөздігінде» *тамға* сөзінің «печать, отпечаток» мағынасы да осы *от* ұғымымен байланысты, өйткені ежелгі түркілер малдарына т.б. таңбаны темірді отқа қыздырып басатыны белгілі. Қазақ жүздерінің, руларының өзіндік таңбалары бар [3,8-20]. Н.Аристовтың ойынша, орхон жазуларындағы 38 таңбаның 29-ы түркілердің таңбалық белгілеріне ұқсас, оларды таратушылар наймандар мен керейлер болған. Түркілердің таңбаларының шығуын Н.Аристов мифтік хан оғыздың баласының әрекеттері туралы аңыздар таратады. Яғни Күн хан түркі руларының арасында әр түрлі дау-жанжал, қақтығыс болмас үшін олардың табындары мен үйірлеріне белгі салып берген. Осыған байланысты түркі халықтарына *тамға* мен ұранды Шыңғыс хан белгілеп берді, Шыңғыс хан заманында пайда болды дейтін пікірді жокқа шығарады [4,410]. Сонымен қатар Махмұд Қашқари «Түркі тайпаларының бірі оғыздардың жиырма екі ұлық; әрбірінің айырым белгілері мен малға басатын таңбалары бар. Руларды, бір-бірлерінің малын сол таңбаларға қарап таниды» (МҚ,1,85-87), - деп, жиырма екі рудың малдарының таңбасына сипаттама береді.

Ғ.Қалиев *кереге, босаға, дәдеге* тәрізді үй құрылысы атауларындағы –*ға*, –*ге* жұрнағын сөз тудырушы типтердің жабық жүйесіне жатқызады, өйткені бұл жұрнақтардың көмегімен осы типтес негіздерден қазіргі күні сөз жасалмайды [5,26]. Э.В.Севортян оны –*гы* жұрнағымен біртектес деп қарайды және де есім негіздерден етістік тудырушылар қатарына жатқызады. Ғалымның тұжырымы бойынша, –*ға* өзінің сөзжасамдағы өнімділігін түркі жазбалары

кезінде жоғалтқан, ал мүлдем өлі түбірге айналғандығы туралы дерек аз, керісінше *забырка* (қырғ.), *іска*, *бұлға*, *толға*, *қарғы*, *шайқа*, *қозға*, *тарқа* тәрізді сөздердің есім мен етістік негізділігі түркі тілдері дамуының орта кезеңіне тән [6,238-243].

Көне түркі жазба ескерткіштерінде *тамду*, *тамдук* тұлғалары «от, жалын» мағынасында берілген, ал *тамға* (печать, отпечаток), *таму*, *тамуг* ~ *тамук* (ад, преисподняя) (ДТС,530-531). Осы мағыналарына қарап, Б.Сағындықұлы олардың көне заманда «от» ұғымын бергенін анықтайды. Сол кездің өзінде *та+м* болып түбір мен морфемаға бөліне алған деп есептейді. «Жақ», «жан», «жалын» лексемалары «там» дыбыстық комплексімен түбірлес, одан *жа* ~ *та* параллелі пайда болады, бұлардың силлабофонема екендігі даусыз санайды. «Мұның ұштығы флексиялық құрылым өмір сүріп тұрған дәуірге барып тіреледі. От сөзіндегі *т* дыбысы лексикалық мағына арқалап тұр десек, *от~та~жа* тұлғаларындағы *а* мен *о* дауыстылары флексия элементтері» - дейді [2,150]. Ал *өрт* сөзінің мағынасын ірі сын есімінің «үлкен, майда емес» мағынасымен салыстырады, өйткені «өрт – қаулай жанған жалынды от; *өр* түбірі *өрші* (үдей түсу, күшею) етістігінің құрамындағы *өр* формасы болуы мүмкін деген де болжам айтылады. Сонымен қатар, *ірі* сын есімі құрамындағы *ір* морфемасы да мағына жағынан *өр* морфемасымен үйлесе алатындығын ескеріп, ежелгі *өрт* сөзіндегі ұғым – «өршіп жанған от, көлемі үлкен от» деп болжайды.

Өрт – сөзі М.Қашқарида «жанған, өрт», *өрменді* – «жанды» мағыналарында ашылған. *Өртенді нең* - нәрсе *өрменді*, *өртенур*, *өртенмек* тұлғаларында кездеседі. Күн батқаннан кейін бұлт қызарса – «*Bulut өртенді: Бұлт өрменді*» - дейді.

Түріктер мұны жақсылыққа жориды, ал «*Таңда bulut өртенсе evde jaғы кірmişше bolur*» *Таңда бұлт өртенсе, үйге жауы кіргендей болар*» дейді де оны жақсылыққа жорымайды. Ежелгі түркі танымында *қызыл* – оттың түсі екені, оның атқан таң, батқан күнмен ассоциациясы көрінеді. Осыдан «кешқұрымда бұлт өртенсе (қызарса), қатыны ұл тапқандай болады, Таңда бұлт қызарса, үйіне жау шапқандай болады» деген мақал туған (МҚ, 1,384-385).

А.Салқынбай «*та*» этимон түбірі «ат» тұлғасының флексиясы нәтижесінде дами келе, «ТА-ДА» тұлғаларына жіктеліп жеке ұғымдық мағына беретін түбірлер жасалады» [7,119], - деп, оның тұлғалық, мағыналық даму жолын көрсетеді. «Та» сөзімен төркіндес *там* лексе-

масы туралы диалектілік лексикаға байланысты М.С.Атабаева оның жалпытүркілік қабатқа тән екендігін қолданылуына қарай қазақ сөйленістерін екіге бөлетінін айтады: бірінші – *үй, баспана*, екінші – *мола, бейіт*. «Сөздің бірнеше мағынада әр аймақта көрінуі оның көнелігінің о баста ортақ негізі болғандығының көрінісі» [8,28] деп есептейді.

Көне түркі ескерткіштерінде *там* – қабырға (ДТС,524), Махмұд Қашқари сөздігінде: 1)есік тіреуіш; 2)қабырға; 3)үйдің төбесі, шатыры; 4)үй (МҚ,3,218). Сөйленістерде *там* жалпы үй атауы емес, оның дымқыл топырақтан соғып жасалған түрі, балшықтан салынған үй (ҚТАС,644), тоқал *там* тіркесі «Тауық құсқа ұшу жоқ, там үйлерге көшу жоқ» мақалы (Алм.Жамб.) да қолданылады. Ал «бейіт, зират» мағынасы оның формасына қарай *төрт құлақты там, шошақ там* тұлғаларында ұшырасады. (Қост.Жанг.). Ресейдің Орынбор жағында мола сыртындағы қорған да *там* аталады. (Бұл жерде *тамды* көбіне тастан салады (Орын.Бөр.).

Там ағашы – үй төбесіне салатын ағаш мағынасында Ауғанстан, Иран оралмандары қолданады. Сөйтіп ежелгі түбір *там* синхронды сипатта бірнеше ұғым атауын және бірқатар сөздерде этимон түбір қызметін атқарып жүргені айқындалады. Осындай тілдік құбылыстар туралы Б.Сағындықұлы: «Қарапайым сөзбен айтқанда, форманы тақтаға, ал мағынаны тақтаға бормен жазылған жазуға ұқсатуға болады. Тақтадан жазуды өшіріп, басқа бір жазу жазуға болады. Түбір форма да дәл осы тақта сияқты қызмет атқарады: бір заманда бір ұғымды, екінші заманда оған ұқсамайтын екінші бір ұғымды білдіре береді. Демек, белгілі бір дыбыстық комплекстің жүктеп тұрған лексикалық мағынасы шартты. Мұндай шарттылық грамматикалық тұлғаларға да тән. Тұлғасын өзгертпей-ақ олар да әр түрлі грамматикалық қызметті атқара алады» [2,104], - дейді.

А.Салқынбай «там» сөзінің М.Қашқари көрсеткен *қабырға* мағынасы қазір кездеспейді деп көрсеткен екен, бұл мағына сөйленістерде бар, сақталған «тамда ілулі тұр; үйдің тамын тұрғыздық» тәрізді тіркестер мағынаның жоғарыда айтылғандай түркі тілдері дамуының жалпытүркілік кезеңінен бастау алатынын дәлелдейді. Сонымен қатар, А.Салқынбай «*тамтық, тамұқ, тамам*» сөздерінің мағыналарын семантика-генетикалық жағынан «ТА» этимонымен ұштастырады. Осы ұштастық «күн» мағынасын сақтаған – *таң* сөзінен көрінеді: 1) рассвет, заря; 2) чудо, удивительное необычное (ДТС,582). «Таң лексемасынан туын-

дайтын *таңсәрі, таңертең, таң саз берді* т.б.[7,122] қазіргі тілде кең қолданыста.

Осы сөздердің қатарында көңіл аударатын тағы бір сөз – қыз, *қызар, қызыл*. «Қыз» (*giz*) түбірінің түркі тілдеріне ортақ мағынасы «быть горячим, раскаленным, накаливаться, раскаливаться, краснеть, пламенеть, багроветь» ауыспалы мағынада «разярятся, сердиться, возбуждаться, горячиться» (ДТС,450)

Қазақ тілінде *қыз* омоним түбір. Оның етістік (жылыну, ысу) мағынасынан: 1) *қызар, қызарақта, қызараңда, қызбалаң* т.б. етістік тұлғалары; 2) *қызба, қызарыңқы* т.б. сын есім; 3) *қызғалдақ, қызамық* т.б. зат есім тұлғалары туындайды. Бұлардың бәріне ортақ негіз ретінде қыпшақ тілдеріне тән *қыз* түбірін көрсетуге болады (Севортян, 1962,378). Э.В.Севортян *қызық* тұлғасының түрікмен, өзбек, қырғыз, қазақ тілдерінде «интересоваться, увлекаться, любоваться» мағыналарында жұмсалыуымен қатар *қыз* етістігі өзінің («нагреваться, увлекаться») негізгі мағыналарына қоса метафоралы (раздражаться, возбуждаться, сердиться) қолданысқа ие болатыны жайлы да айтылады. Бұл мағыналары азербайжан, түрік, татар, қазақ т.б. түркі тілдерінде кездеседі. *Қызық (гызык)* «интерес», «увлечение», өзбек тілінде бұған қоса «забава шут, клоун, интересный, забавный» мағыналарында жұмсалатыны, бұл мағыналардың қазақ, қырғыз, татар тілдерінде де қолданылатыны белгілі.

Ә.Т.Қайдар бір буынды *қыз* түбірінің төрт мағынасын көрсетеді, оның үшеуі жоғарыда аталған мағыналарға жақын, *қыз (giz) II: қызыл <қыз+ыл, қызар <қыз+ар, қызғылт <қыз+ғылт+т*. Мұндағы *қырмызы* мағынасын *қыр >қырмызы* көне түркілік тұлғадан алады, *giz* – краснеть, пламенеть, багроветь». *Қызған <қыз+ған* – ревновать, завидовать; *қызық <қыз+ық* синкретті деп есептейді, *қызба <қыз+ба* сөзін *қыз+ба* бөлшектеріне бөлген [9,231] бұдан ой, -ба сын есім тудырушы жұрнағы туралы екені аңғарылады.

Махмұд Қашқари сөздігінде *қыз* – алдымен, адам (менің қызым), *ев қызы* – үй қызы; үйде отырған қыз; *јинке қыз* – бойжеткен қыз мағыналарын білдіреді. Бұл сөз қолға түскен *күн* қыздарға да қолданылған, *қыз қырқын* – «*күңдер*» деген мағынада. Сонымен қатар, *қыз кіші* – сараң, қытымыр кісі мағынасы да бар (МҚ, 1,384-385). *Қыз кіші совы јорығы болмас* мақалы – «Сараң кісінің аты (атақ-даңқы) шықпас» деп аударылған. Сөздікте *қызыл* (қызыл) – бір нәрсенің қызылы, яғни түс мағынасы мақалда *қызыл қырмызы* жібек

тіркесінде жарасымды қылық, әдемілік ұғымын сипаттау үшін қолданылған.

Б.Сағындықұлының пікірінше, силлабо-фонема болғандықтан *от~та~жа* тұлғалары жарық, жарын, ертең, ерте, таңертең, таң тәрізді бірқатар сөздердің жасалуына негіз болған. Мұндағы [а], [о] дауыстылары флексия элементтері. Дауыстылардың мүлдем өшіп кетуі де флексиялық құрылымның бір ерекшелігі [2,150].

Аталған деректер түркі тілдерінде «аффиксацияға дейінгі кезең» ұғымын орнықтырады. Яғни аффиксацияға дейін түркі тілдері флексия құбылысын бастан кешкен, оның нақты көрінісі – қазіргі бөлініп жарылмайтын фузияланған түбірлер. «Явление полифункциональности корней в тюркских языках – рефлекс доаффиксальной стадии пратюркского словообразования, восходящий к более ранним эпохам дописменного функционирования» [10,243], деп жазады бұл жөнінде Е.Қажыбеков.

Осы фузияланған түбірлерді қалпына келтіру арқылы үнемдеу заңдылығының (ықшамдау) сырын ашуға болады. Көне формалардың қазіргі әбден абстракцияланып кеткен жаңа формалардан айырмашылығы бары байқалады. Көне формалар заттың, нәрсенің, қимылдың, процестің о бастағы сапасын, күйін, белгісін нақты көрсете алады [2,81].

Сөздерді қалпына келтіру, яғни жаңғырту үнемдеу ықшамдау үдерісінің өту күйін, қалпын білу үшін ғана қажет емес, есте жоқ ескі заманда қалыптасқан сөздердің мағынасы арқылы тіл

иелерінің арғы тегі өзін қоршаған ортамен қандай қатынаста болды, оны қалай танып білді, тұрмыс-тіршілігінің өзегін не құрады деген көптеген сұрақтарға жауап табуға, ата-бабалардан қалған құндылықтардың қадір-қасиетін түсініп, қастерлеуге болады. Бұл сөздердің (атаулардың) түп төркініде тіл дамуына негіз болар ақпарат жатыр.

1. Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках// XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. – М. Восточная литература, 1960. – 11с.

2. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі дамуының этимологиялық негіздері// Тандамалы туындылар. – Алматы: Үш қиян, 2009. – 11-163 бб.

3. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 1959. – 452 с. .

4. Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой орды и кара-киргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая страна, вып. III – IV, СПб, 1894

5. Қалиев Ғ. Қазақ тіліндегі сөзжасам мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 190 б.

6. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – М: Восточная литература, 1966. – 643с.

7. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. Алматы: Қазақ университеті. 1999-309 б.

8. Атабаева М.С. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы: Білім, 2006. – 208 б.

9. Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Арыс, 2005. – 307с.

10. Кажыбеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. – Алматы: наука, 1986. – 272 с.

А. Қ. Таусоғарова

ТІЛДІК ТҮЛҒА СӘЙКЕСТІГІНІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖАҚТАРЫ

Тілдік тұлға сәйкестігі өлшеміннің бірі болып табылатын ұлттық сәйкестікте түпкі негізді танытатын лексикалық қордың түрлі дәуірлер бойындағы тілдік санадан жаппай көрініс табуы маңызды деп ойлаймыз. Мұнда түпкі негізді танытатын лексикалық қормен бірге, этникалық тұтастыққа, этникалық сәйкестікке қызмет ететін ұлттық-мәдени реалийлерді, рухани ұғым-түсініктерді білдіретін лексикалық бірліктердің түрлі дәуірлер бойында тасымалдана келіп, қазіргі тілдік санадан көрініс алу деңгейінің

анықталуы тілдік тұлға және оның ұлттық сәйкестігі бойынша мәселелердің шешіміне үлес қосады.

Негізгі сөздік қор я түпкі негізді танытатын лексикалық қор туралы мәселеге келгенде, антропологиялық лингвистика бағытында қолданылған глоттохронология және лексикостатистика әдістері негізінде қол жеткізілген мәліметтер тұрғысында ойлануға тура келеді. Барлық тілдердегі сөздік қордың тұрақты жылдамдықпен (шамамен 1 000 жылда) өзгеріп